

Szczepan Z. Jabłoński OSPPE

Jan Paweł II – pielgrzym jasnogórski

Na osobiste pielgrzymowanie Jana Pawła II we wczesnej młodości, zapewne miało wpływ środowisko rodzinne miasta Wadowic, które było żywym ośrodkiem kultu Maryi Królowej Polski i kształtowania postaw patriotycznych. W trudnym okresie zaborów, z tego miasta, w latach 1864–1914 odnotowano 13 pielgrzymek z udziałem 1344 osób. W okresie międzywojennym 1918–1939, przybyło 20 pielgrzymek z udziałem 12 762 osób. Zapewne ten klimat jasnogórskich pielgrzymek nie pozostawał bez wpływu na rodzinę, w której wyrastał Karol Wojtyła.¹

Pątnicze węży Jana Pawła II z Jasną Górą kształtowały się i trwały na przestrzeni niemal całego jego życia, przyjmując zróżnicowane formy. Najistotniejszy wyraz znajdowały w bezpośrednim pielgrzymowaniu różnymi środkami lokomocji. Przejawem duchowego pielgrzymowania były modlitwy kierowane do Matki Bożej Jasnogórskiej, które najbardziej spektakularną formę przyjmowały dzięki transmisjom radiowym i telewizyjnym. Specyficzny wyraz duchowe pielgrzymowanie Jana Pawła II znajdowało w licznych listach i telegramach przysyłanych do uczestników ogólnopolskich pielgrzymek, najczęściej stanowo-zawodowych oraz z okazji największych uroczystości jasnogórskich: 3 maja, 15 i 26 sierpnia. Możemy mówić także o subtelnej formie, jaką było zapewnienie o duchowej węży w godzinie Apelu Jasnogórskiego.

¹ Z.S. Jabłoński, *Jasna Góra. Ośrodek kultu maryjnego 1864–1914*, Lublin 1986, 324; Tenże, *Dynamika ruchu pielgrzymkowego na Jasną Górę w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] A. Jackowski i inni, *Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX wieku na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych*, Kraków 1996, 167.

1. Pielgrzymki Karola Wojtyły

Pielgrzymkowe więzi Karola Wojtyły – przyszłego Papieża z Jasną Górą sięgają lat szkolnych, pielgrzymował tutaj z ojcem po śmierci matki, a jako 12 letni chłopiec w 1932 roku z rodzinną parafią z Wadowic w Roku Jubileuszu 550-lecia Sanktuarium Jasnogórskiego. Pątnicze więzi utrwalał jako student, uczestniczył w akademickiej pielgrzymce 18 maja w 1939 roku, a także przybywał konspiracyjnie w czasie II wojny światowej z kolegami (1942, 1943), żeby kontynuować tradycje ślubowań akademickich, złożonych w 1936 roku na Jasnej Górze.² Jako młody duszpasterz akademicki odbywał ze studentami rowerowe pielgrzymki z Krakowa (1953–1957) szlakiem Jury Krakowsko-Częstochowskiej, w cywilnym ubraniu wywoływał zdziwienie spotykanych po drodze duszpasterzy.³

Po święceniach biskupich przyjętych w katedrze wawelskiej w Krakowie, 28 IX 1958 roku, przybył w nocy z gronem przyjaciół na Jasną Górę, żeby odprawić prymicyjną, biskupią mszę św. i zawierzyć Maryi swoją posługę naznaczoną maryjnym herbem z zawołaniem *Totus Tuus*. Mówił: „formuła ta nie ma tylko charakteru pobożnościowego, nie jest wyrazem tylko dewocji, lecz czymś więcej”.⁴ Była ona zakorzeniona w jasnogórskiej szkole zawierzenia Maryi: „Jestem człowiekiem zawierzenia. Nauczyłem się nim być tutaj!”⁵ – wyznał 4 czerwca 1979 roku wobec ponad półmilionowej rzeszy pielgrzymów wypełniających plac jasnogórski.

Jako biskup, metropolita krakowski, kardynał K. Wojtyła, wygłaszał w sanktuarium przemówienia i homilie (ponad 100 razy) do wielotysięcznych rzesz pielgrzymów w największe uroczystości jasnogórskie i podczas ogólnopolskich pielgrzymek (m.in. studentów, inteligencji, pisarzy i poetów), aktualizował treści związane z różnymi formami pobożności maryjnej w perspektywie życia społecznego i politycznego. Było to niezwykle ważne dla zniewalanego narodu. Społeczeństwo polskie poddawano administracyjnie ateizacji i laicyzacji, z różnym natężeniem, uwarunkowanym sytuacją polityczną w kraju, a także w całym bloku komunistycznym.⁶ Karol Wojtyła uczestniczył w Konferencjach Plenarnych Episkopatu Polski i dorocznych rekolekcjach, w latach 1958–1978, odbywanych w klasztorze jasnogórskim. Zapraszał tutaj krakowskie prezbiterium i lud wierny archidiecezji.

² T. Ulewicz, *W sprawie tajnych pielgrzymek jasnogórskiej młodzieży akademickiej w latach 1940–1944*, *Studia Claromontana* 5:1984.

³ U. Własiuk, „Z dawna Polski Tyś Królową, Maryjo!”. *Szlak papieski: Kraków–Jasna Góra*, „Niedziela” 2005, nr 34, s. 15.

⁴ Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei*, Lublin 1994, s. 157

⁵ Jan Paweł II, *Tutaj zawsze byliśmy wolni, Jasnogórska Bogurodzica w wypowiedziach Jana Pawła II*, Z.S. Jabłoński (red.), t. 1, Jasna Góra-Częstochowa 2002, s. 31

⁶ E. Wilk, „*Totus Tuus*” *jasnogórskimi pielgrzymkami pisane*, „Jasna Góra” 9:1991, nr 9(95), s. 22–27.

Jedna z najbardziej dramatycznych pielgrzymek 5 kwietnia 1967 roku abp. Karola Wojtyły, poprzedzała peregrynację w archidiecezji krakowskiej wizerunku Matki Bożej Jasnogórskiej, który jako „święty więzień” pozostawał w sanktuarium strzeżony przez posterunki MO. Arcybiskup przybył z kilkuset osobową grupą duszpasterzy i wiernych, żeby kopia obrazu mogła wyruszyć na trasę nawiedzenia. W czasie nocnego czuwania przewodniczył koncelebrowanej mszy św. w Kaplicy Cudownego Obrazu, w intencji uproszenia owocnego nawiedzenia parafii archidiecezji krakowskiej przez Matkę Bożą, Królową Polski. Tego wieczoru, przyszedł papież podjął dość powszechną praktykę pielgrzymów, obchodząc ołtarz z Cudownym Obrazem na kolanach, a za nim pospieszyli duszpasterze i wierni.⁷

Głęboko zakodowały się w pamięci te pielgrzymki. Jako Papież, podczas I Pielgrzymki do Ojczyzny, mówił (6 VI 1979): „Pamiętam tyle pożegnalnych wizyt. Tych szczególnych u Ciebie, Matko Jasnogórsko, audiencji, które składałem Ci jeszcze jako student gimnazjalny, przebywając ze swoim ojcem lub z pielgrzymką całej rodziny parafii wadowickiej. Pamiętam audiencję, jakiej udzieliłaś mi wraz z moimi kolegami, gdy przybyliśmy tutaj potajemnie jako przedstawiciele młodzieży akademickiej z Krakowa w czasie okupacji, aby podtrzymać ciągłość pielgrzymek akademickich na Jasną Górę, które rozpoczęły się w pamiętnym roku 1936. Pamiętam tyle innych pożegnań z Tobą, tyle innych chwil rozstania, gdy przybywałem tutaj jako duszpasterz z młodzieżą. Potem jako biskup prowadzący pielgrzymki kapłanów z archidiecezji krakowskiej”⁸.

2. Pielgrzymki Papieża

Nawyk jasnogórski pielgrzymowania, jak sam to określił, kontynuował jako Papież, nawiedzał sanktuaria na terenie Italii i w innych krajach. Jednak jedynie na Jasną Górę pielgrzymował sześciokrotnie (1979, 1983, 1987, 1991, 1997, 1999). Żadne ze światowych sanktuariów nie zostało ubogacone tak wielkim ładunkiem myśli i serca.⁹

Słowa Jana Pawła II stanowią szeroko pojętą katechezę maryjną. Oparte na chrześcijańskim kodeksie prawd i wartości, na współczesnej nauce posoborowego Kościoła, pozostają naznaczone odwoływaniem się do inteligencji i woli słuchaczy, mają wpłynąć na religijne i moralne postawy wiernych.

Jasnogórskie pielgrzymki Jana Pawła II nie były tylko epizodami związanymi z okolicznościowymi wydarzeniami, uwarunkowanymi aktualną sytuacją i nastrojami

⁷ *Kalendarium życia Karola Wojtyły*, A. Boniecki (red.), Kraków 2000, s. 231

⁸ Jan Paweł II, *Matko nie opuszczaj, Matko prowadź, Jasnogórska Bogarodzica w wypowiedziach Jana Pawła II*, Z.S. Jabłoński (red.), t. 1, Częstochowa 2003, s. 79.

⁹ *Jasnogórska Bogarodzica w wypowiedziach Jana Pawła II*, Z.S. Jabłoński (red.), t. 1 s. 231, t. 2 s.n391, Jasna Góra-Częstochowa 2003.

społecznymi. Ojciec Święty kształtował je w szerokim kontekście duszpasterskiej troski Kościoła o losy wiernych i całego narodu w czasach współczesnych i przyszłości. Niezależnie od tego uniwersalnego ukierunkowania, kolejne pielgrzymki miały swoją specyfikę.

Jan Paweł II w czasie pierwszej pielgrzymki (4–6 VI 1979) promował Jasną Górę jako przestrzeń wolności – „Tutaj zawsze byliśmy wolni”. To syntetyczne określenie wyraża istotę charyzmatu tego miejsca i roli jaką spełnia kult Jasnogórskiej Królowej Polski w kulturze religijnej, narodowej, rodzinnej i osobistej wielu Polaków. W medytacyjnym rozważaniu, złączonym z modlitwą Apelu Jasnogórskiego dokonał interpretacji teologicznej triady słów – „jestem, pamiętam, czuвам”, wskazując młodzieży konsekwencje i ich znaczenie obejmujące całokształt życia duchowego i moralnego.

Jan Paweł II przekazał dla sanktuarium jasnogórskiego złotą różę i ofiarował także inne wota, a w 1983 roku, jako wyraz wdzięczności za ocalenie, swój pas z sutanny przetrzelony 13 maja 1981 roku podczas zamachu na Jego życie. Wota papieskie znajdujące się w pobliżu świętej Ikony mogą być słusznie uważane za pełniące funkcje autentycznej katechezy pobożności do Tej, której zawierzył samego siebie w „macierzyńską niewolę miłości”.

Wobec ograniczonej przez władze państwowe możliwości pielgrzymowania przez Papieża do innych miejsc w Polsce, przybyły na Jasną Górę w oddzielnych, kilkusettyśięcnych pielgrzymkach rzesze pielgrzymów z Dolnego Śląska i Śląska Opolskiego oraz Górnego Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego. Papież wezwał ich do budowania sprawiedliwej jedności i przypomniał, że nie samym chlebem żyje człowiek (5–6 VI). Spotkał się również z przełożonymi zakonów męskich i żeńskich, siostrami zakonnymi, młodzieżą duchowną, chorymi, Konferencją Episkopatu Polski i oddzielnie, z Radą Naukową Episkopatu Polski. Wyjątkowy charakter miało spotkanie z profesorami i studentami Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Tę bliską sobie społeczność wezwał do kształtowania dojrzałego człowieczeństwa. Wielkiej serdeczności spotykających się przedstawicieli tej wspólnoty akademickiej towarzyszyła niezwykła restrykcyjność władz, ograniczając to spotkanie do bazyliki. Obawiano się demonstracji młodzieży studenckiej. Mimo czujności służb specjalnych, także w klasztorze jasnogórskim, kilka osób z opozycji spotkało się z Janem Pawłem II.

Znamienną reakcją władz państwowych, będącą swoistą odpowiedzią na zgromadzenie się ok. 3,5 milionów pielgrzymów, przybyłych, mimo utrudnień i z aplauzem przyjmujących nauczanie Ojca Świętego, było podjęcie 29 czerwca 1979 roku przez władze państwowe zaskakującej decyzji o budowie podziemnego przejścia z Alei NMP do Alei H. Sienkiewicza, wiodącej wprost do sanktuarium, które miało utrudnić przybywanie pielgrzymów do sanktuarium a także zapewnić kontrolę nad nimi, celem stosowania represji.¹⁰

¹⁰ Władze starały się utrudniać mieszkańcom miasta udział w spotkaniach z Ojcem Świętym na Jasnej Górze. We wszystkich szkołach odbywały się normalne zajęcia, z wyjątkowym egzekwowaniem

Podczas II Pielgrzymki (18-19 VI 1983) związanej z Jubileuszem 600-lecia Jasnej Góry, odbywającej się w czasie zawieszenia stanu wojennego, brutalnej próby zniewolenia narodu, Ojciec Święty powrócił do tematu wolności, wskazując na jej wymiar religijny, który niesie skutki społeczne. Maryja Jasnogórska, Królowa Polski uczestniczy w urzeczywistnianiu wolności, jaką obdarowuje człowieka Chrystus według słów św. Pawła: „Nie jesteś już niewolnikiem, lecz synem” (Gal, 4, 4). Wolność osoby stanowi fundament wolności narodu. Sanktuarium jasnogórskie jest miejscem ewangelizacji wolności dzięki macierzyńskiej obecności Maryi. Paulini mają służyć dźwiganiu się człowieka z najgłębszego upadku na szczyty świętości. Jan Paweł II wskazał młodzieży, że być wolnym to być człowiekiem sumienia, rozróżniać dobro od zła. Wolność domaga się wyboru dobra, w konsekwencji wymagania od siebie, nawet gdyby inni nie stawiali wymagań.

Wiodącą wśród wypowiedzi Ojca Świętego pozostaje homilia wygłoszona na Jasnej Górze 19 czerwca 1983 roku podczas Mszy świętej na Jubileusz 600-lecia. W niej Jan Paweł II odczytuje „przedziwną tajemnicę Jasnogórskiego Sanktuarium” w świetle tekstów liturgicznych z Mszy św. o Matce Bożej Jasnogórskiej (26 VIII). Jako fundamentalną w tym względzie wskazuje Ewangelię św. Jana o godach w Kanie Galilejskiej (J 2,1–11). Zwraca uwagę na fakt zaproszenia Matki Jezusa na zaślubiny młodych oraz Jezusa z Jego uczniami. Od 1382/83 roku tamta biblijna rzeczywistość „zapraszania” aktualizuje się w naszych dziejach poprzez „Obraz Jasnogórski, który przynosi z sobą nowy znak obecności Matki Jezusa. Rzec można, że i sam Jezus zostaje w nowy sposób zaproszony w nasze dzieje. Zostaje zaproszony, aby synowie i córki polskiej ziemi znajdowali się w zasięgu zbawczej mocy Odkupiciela świata”. Żeby pielgrzymi mogli doświadczyć tej mocy zbawczej, Maryja, podobnie jak w Kanie Galilejskiej, mówi: „zróbcie wszystko, cokolwiek wam powie” (J, 2, 5). W ten sposób Maryja pełni niejako posługę ewangelizacyjną w sanktuarium jasnogórskim – „Maryja w Kanie Galilejskiej współpracuje ze swoim Synem. To samo dzieje się na Jasnej Górze”¹¹

Ewangelizacja jest zakorzeniona w misterium tego sanktuarium. Jan Paweł II podkreśla: „na tej drodze Jasna Góra staje się szczególnym miejscem ewangelizacji”. Jasnogórska ewangelizacja posiada wymiar maryjny i dzięki temu „Słowo Dobrej Nowiny uzyskuje tutaj jakąś wyjątkową wyrazistość, a równocześnie zostaje jakoby zapośredniczone przez Matkę”. Jasnogórskie sanktuarium nie jest miejscem zwyczaj-

obecności uczniów. Szczególną irytację władz szkolnych wzbudziło uczestnictwo młodzieży częstochowskiej w spotkaniu Jana Pawła II z młodzieżą 5 czerwca 1979 roku. Z uczniami, nieobecnymi w tym czasie w szkole, przeprowadzono specjalne rozmowy i obniżano stopień ze sprawowania. Postawa ówczesnych władz miasta znalazła wyraz w monumentalnie opracowanej Kronice Urzędu Miasta, zawierającej obfite informacje z różnych imprez, z bogatą dokumentacją zdjęciową. Nie wspomniano natomiast pierwszej pielgrzymki Jana Pawła II do Ojczyzny w 1979 roku – trzydniowego pobytu w Częstochowie. *Jasna Góra na przełomie epok 1978-1998*, [w:] *Jasna Góra w dwudziestoleciu pontyfikatu Jana Pawła II*, Z.S. Jabłoński (red.), Częstochowa-Jasna Góra 1999, s. 25.

¹¹ Jan Paweł II, *Jasnogórska ewangelizacja wolności*, „L'Osservatore Romano”, wyd.pol. (dalej: ORPol) 1983; 4, numer nadzwyczajny s. 30–33.

nej ewangelizacji, ale ma ono swoją maryjną specyfikę, naznaczoną macierzyńskim pośrednictwem Maryi, o którym najpełniej naucza Jan Paweł II w encyklice *Redemptoris Mater*, w której, wśród największych sanktuariów świata wymienił Jasną Górę (RM 25). Ojciec Święty odczytując treść jasnogórskiej ewangelizacji, stawia pytanie – „a co nam mówi Chrystus? – i dalej pyta: „Czy nie przede wszystkim to, co znajdujemy w tak jędrnym streszczeniu w Liście św. Pawła do Galatów?” (drugie czytanie). Ojciec Święty przytacza fragment Wielkiej Karty Wolności św. Pawła (Gal. 4,4–7) i komentuje: „To mówi nam Chrystus z pokolenia na pokolenie. Mówi poprzez wszystko, co czyni i czego naucza, mówi przede wszystkim przez to, Kim jest. Jest Synem Bożym – i przychodzi nam dawać przybrane synostwo. Otrzymując w mocy Ducha Świętego godność Synów Bożych, w mocy tego Ducha możemy mówić do Boga: „Ojcze”.¹²

Konsekwencją udziału w przybranym synostwie Bożym jest dziedzictwo wolności, która wyklucza stan bycia niewolnikiem. „Chrystus obecny wraz ze Swą Matką w polskiej Kanie stawia przed nami z pokolenia na pokolenia wielką sprawę wolności. Wolność jest dana człowiekowi od Boga jako miara jego godności, wezwanie do życia w wolności, do czynienia dobrego użytku z wolności, do budowania a nie do niszczenia”.¹³

Odpowiedź na ten dar dokonuje się w przestrzeni wiary – poprzez nawrócenie religijne i życie moralne w duchu Ewangelii. Stąd też Jasna Góra jest miejscem odzyskiwania prawdziwej godności przybranych synów Bożych przez sakrament pojednania.

Pod pozorem zapewnienia bezpieczeństwa Janowi Pawłowi II (odwoływano się do niedawnego zamachu na Jego życie). Jasna Góra została całkowicie zamknięta przed pielgrzymami, władze jednak kontrolowały cały przebieg pielgrzymki.

Szczególną dezaprobatę władz państwowych wywołało wystąpienie Ojca Świętego w czasie Apelu Jasnogórskiego (18 VI 1983). Następnego dnia w godzinach porannych delegacja rządowa przybyła do klasztoru, w składzie: min. Adam Łopatka, gen. Konrad Straszewski i min. Jerzy Kuberski z protestem w imieniu premiera i I sekretarza KC PZPR gen. Wojciecha Jaruzelskiego, że kazanie wieczorne miało charakter podburzający, nieprawdziwy i niesprawiedliwy. Przedstawiciele władz państwowych otrzymali pisemną odpowiedź, że papież, jako nauczyciel wiary i moralności miał prawo i obowiązek prowadzić dialog z konkretnym człowiekiem, dlatego nie mógł poprzestać na wypowiedziach ogólnikowych.¹⁴

W ramach obchodów Jubileuszu 600-lecia, podczas spotkania z Konferencją Episkopatu Polski w sanktuarium, 19 czerwca 1983 roku, Papież podkreślił, że Kościół ma służyć prawdziwej wolności człowieka i narodu. Temu posługiwaniu powinno służyć

¹² Tamże.

¹³ Por.: *Jasna Góra nell'insegnamento e nel ministero di Giovanni Paolo II il Grande*, [w:] *La Vergine Maria nel magistero di Giovanni Paolo II*, T. Siudy (red.), Pontificia Academia Mariana Internationalis, Citta del Vaticano 2007, s. 159–177

¹⁴ G. Majchrzak, *(Nie)chciany pielgrzym*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, 2005, nr 4(51), s. 34.

kontynuowanie maryjnego duszpasterstwa związanego z Jasną Górą: „wydarzenia lat osiemdziesiątych potwierdziły słuszność maryjnej drogi dziedzictwa jasnogórskiego jakim był Milenijny Akt oddania w macierzyńską niewolę miłości za wolność Kościoła w świecie i w Polsce.” (...) Z maryjnej inspiracji naszego Millennium, wspartej postacią św. Maksymiliana, musi wypływać wszystko to, co służy wolności Kościoła – i przez co Kościół ma służyć prawdziwej wolności człowieka i narodu”.¹⁵

Pielgrzymka ta wywarła znaczący wpływ na odbudowanie nadziei polskiego społeczeństwa po brutalnym stłumieniu zrywu „Solidarności”. Jan Paweł II upomniał się również o uwolnienie internowanych.

Przeżywana (12–13 VI 1987), jako pewnego rodzaju dopełnienie II Ogólnopolskiego Kongresu Eucharystycznego, III Pielgrzymka stała się okazją do rozwinięcia kolejny raz przez Jana Pawła II tematu wolności: „Niech trwa eucharystyczne wychowanie wolności z pokolenia na pokolenie”. Fundamentem wolności jest miłość, uczymy się i stajemy się zdolni ją praktykować przez doświadczanie mocy Eucharystii, spotkania z Chrystusem, który do końca nas umiłował. Papież wzywał pielgrzymów jasnogórskich do postawy odpowiedzialności za Kościół na całym okręgu ziemi (13 VI 1987).¹⁶

Sytuacja społeczno-polityczna spowodowana delegalizacją „Solidarności”, stanowiąca zagrożenie dla bloku komunistycznego, wywoływała odruchy naznaczone represyjnymi decyzjami, również wobec paulinów, powołanych ze strony kościelnej do przygotowania III Pielgrzymki, a zwłaszcza przeora Jasnej Góry o. Rufina Abramka.¹⁷

Światowy wymiar posiadała IV Pielgrzymka. U jej podstaw leżało przekonanie Jana Pawła II o integracyjnej roli kultu Jasnogórskiej Bogurodzicy dla Wschodu i Zachodu. Znalazło to wyraz (14–16 VII 1991), w VI Światowym Dniu Młodzieży obchodzonym pod hasłem: „Otrzymaliście Ducha przybrania za synów” (Rz 8,15) z udziałem ok. 1,7 mln. (w tym ok. 200 tys. z terenów ZSRR) pielgrzymów. Sprzyjała

¹⁵ Jan Paweł II, *Kościół ma służyć prawdziwej wolności człowieka i narodu*, [w:] Jan Paweł II, *Musicie od siebie wymagać*, Poznań 1984, s. 307

¹⁶ Jan Paweł II, *Trudny dar wolności, Jasnogórską Bogurodzicą w wypowiedziach Jana Pawła II*, t. 1, Jasna Góra-Częstochowa 2003, s. 144-146.

¹⁷ Jeszcze w 1987 roku władze wojewódzkie starały się usunąć przeora Jasnej Góry o. Rufina Abramka z Komitetu Kordynującego d/s Zabezpieczenia Pobytu Papieża Jana Pawła II w Częstochowie. Wicewojewoda częstochowski pragnąc wymusić taką decyzję na biskupie Mirosławie Kołodziejczyku, jako odpowiedzialnym ze strony kościelnej, do oficjalnego pisma dołączył stenogramy kazania przeora wygłoszonego w czasie Mszy św. z udziałem robotników 1 maja i tekst powitania Pielgrzymki Młodzieży Akademickiej 2 maja 1987 roku, jako rzekomo podsycające niepokoje społeczne, za: S.Z. Jabłoński, *Miejsce Jasnej Góry w zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej (1978-1995)*, „Studia Claromontana” 2006, 24, s. 320–321.

¹⁸ Z.S. Jabłoński, *Le rôle historique et prophétique de Jasna Góra pour les nations de l'Europe Centrale et Orientale*, [w:] *The Common Christian Roots of the European Nations. An International Colloquium in the Vatican*, Florence 1982 s.383-393; E. i P. Przeclawscy, *VI Światowy Dzień Młodzieży - Częstochowa, sierpień '91. Raport z badań*, Warszawa 1991.

temu spotkaniu sytuacja przemian, zapoczątkowanych przez Michaiła Gorbaczowa. Dla większości młodych przybyłych ze Wschodu, była to pierwsza podróż zagraniczna.¹⁸

Wśród uczestników spotkania znaleźli się liczni wierni z Kościoła bizantyjsko-ukraińskiego wraz z duchownymi. Pewien odsetek stanowiły osoby poszukujące – nie identyfikujące się z żadnym z Kościołów. Niektórzy z nich przeżyli na Jasnej Górze nawrócenie, wyznając to w wywiadach udzielanych prasie reprezentowanej przez ponad 300. zagranicznych dziennikarzy.¹⁹ Wielu młodych z terenów ZSRR było zaskoczonych wielką liczbą młodzieży z krajów zachodnich, bowiem propaganda ateistyczna wmawiała im, że na Zachodzie religia jest już przeżytkiem.²⁰

W przemówieniu powitalnym do młodzieży Jan Paweł II wskazał sens Spotkania: „Trzeba, ażeby to co przez długie dziesięciolecia było na tym kontynencie oddzielone przemocą zbliżyło się do siebie. Ażeby Europa dla dobra całej ludzkiej rodziny szukała na przyszłość jedności, wracając do swych chrześcijańskich korzeni. Te korzenie znajdują się na Zachodzie i na Wschodzie”.²¹

Niejednokrotnie Ojciec Święty zwracał uwagę na szczególne znamię tego spotkania odróżniające go od poprzednich: „Po raz pierwszy uczestniczą w nim licznie młodzi ludzie z Europy Wschodniej. Jakże nie widzieć w tym wydarzeniu wielkiego daru Ducha Świętego – razem z wami składam Mu za to dzięki. Po długim okresie, w którym granice pozostawały właściwie zamknięte, Kościół w Europie może w końcu oddychać swobodnie obydwoma swoimi płucami. Wasza obecność, drodzy młodzi przyjaciele z Europy Wschodniej, jest dziś niezmiernie ważna. Kościół Powszechny potrzebuje waszego świadectwa chrześcijańskiego jako cennego skarbu: świadectwa, za które trzeba było często płacić wielką cenę cierpienia w wyobcowaniu, prześladowaniach, w więzieniu, wielką cenę.”²²

Centralną mszę św. 15 sierpnia 1991 roku, w uroczystość Wniebowzięcia NMP z Janem Pawłem II koncelebrowało 200 kardynałów, arcybiskupów i biskupów wraz z 2 tys. kapłanów. Ojciec Święty zaprosił młodych do udziału w ewangelizacji, kończąc spotkanie Modlitwą Zawierzenia Maryi, w swojej strukturze opartą na antyfonie *Sub Tuum praesidium*, i rozesłaniem z przekazaniem przedstawicielom wszystkich kontynentów paschalnych świec – symbolu Chrystusa.

Znaczące niejako dopełnienie tej pielgrzymki, korespondujące z ideą dążenia do budowania chrześcijańskiej Europy, stanowiło spotkanie Jana Pawła II z uczestnikami Kongresu Teologów Europy Środkowo-Wschodniej, który wcześniej odbył się w Lublinie. W przemówieniu podkreślił wkład Kościołów Europy Środkowo-Wschodniej,

¹⁸ M.A. Koprowski, *W stolicy światowej młodości*, [w:] *Młodzi z Ojcem Świętym*, VI Światowy Dzień Młodzieży, K. Sokołowski, M. Duda (red.), Częstochowa-Jasna Góra 1991, s. 130.

²⁰ L.C., *Uczono ich, że na Zachodzie religia jest już przeżytkiem*, „Niedziela”, 1991, nr 37, s. 3.

²¹ Jan Paweł II, *Cel naszego pielgrzymowania: słuchać i spełniać Słowo Boże*. [w:] *Spotkanie Jana Pawła II z młodzieżą Świata*, Jasna Góra 14–16 VIII 1991 r., Olsztyn-Jasna Góra 1991, s. 26.

²² Tamże, s. 5.

Papież Jan Paweł II
z prymasem Stefanem Wyszyńskim
na Jasnej Górze – Częstochowa
(Fot. Archiwum OO. Paulinów na Jasnej Górze)

VI Światowy Dzień Młodzieży na Jasnej
Górze – Częstochowa
(Fot. Archiwum OO. Paulinów na Jasnej Górze)

VI Światowy Dzień Młodzieży na Jasnej Górze – Częstochowa
(Fot. Archiwum OO. Paulinów na Jasnej Górze)

Paulini witają Ojca Świętego na Jasnej Górze
(Fot. Archiwum OO. Paulinów na Jasnej Górze)

Jan Paweł II podczas ostatniej pielgrzymki Jasnej Górze (1999)
(Fot. Archiwum OO. Paulinów na Jasnej Górze)

doświadczanych prześladowaniami w odzyskaniu wolności przez liczne narody. M.in. powiedział: „Na tym obszarze ukształtowała się szczególna postać teologii wyzwolenia. Wypada stwierdzić nie tylko ze względu na walkę o najbardziej podstawowe prawa człowieka (wolność religii – wolność sumienia i inne), jaka tutaj się rozegrała i to przy użyciu środków »radykałnie ubogich« w zwarciu z przemocą totalitarnego państwa. Wypada tak stwierdzić również z uwagi na ewangeliczny autentyzm samego wyzwolenia, o jaki w tej walce chodziło. Świadcstwo o tym mogą dać przede wszystkim ci, którzy za cenę wielkich ofiar i poświęceń doświadczyli owej wolności »do jakiej wyzwolił nas Chrystus« (por Ga 5, 1)»²³

Dwie ostatnie pielgrzymki (1997 i 1999) należały do najkrótszych, trwały zaledwie kilka godzin. Ostatnią, 17 czerwca 1999 roku odbył Papież z własnej inicjatywy, bowiem nie przewidziana była w oficjalnym programie Jego pobytu w Polsce, co nie przeszkodziło setkom tysięcy wiernych (ok. 800 tys.) przybyć na błonia jasnogórskie, żeby uczestniczyć w spotkaniu z Ojcem Świętym.²⁴

Wspomniane pielgrzymki stanowiły okazję do potwierdzenia charyzmatu jasnogórskiej maryjności naznaczonej zawierzeniem w kontekście zagospodarowywania wolności i perspektywie Wielkiego Jubileuszu Chrześcijaństwa.

W czasie pielgrzymki, 4 czerwca 1997 roku, Jan Paweł II, w modlitwie wypowiedzianej przed Wizerunkiem Jasnogórskiej Matki Kościoła zawierzył „wszystkie kontynenty, kraje i narody, które uwierzyły w Jezusa Chrystusa i rozpoznały w Nim swój znak przewodni w wędrówce przez dzieje, całą ludzkość, również tych, którzy jeszcze szukają drogi do Chrystusa”. Wśród próśb Ojca Świętego, na centralnym miejscu, znalazła się sprawa zbliżającego się Wielkiego Jubileuszu Chrześcijaństwa: „Matko, pokornie Cię proszę, abys otoczyła swą macierzyńską opieką dni i lata, dzielące nas jeszcze od roku 2000. Twojemu wstawiennictwu powierzam przygotowania do Wielkiego Jubileuszu Chrześcijaństwa, pomóż wszystkim narodom świata rozpocząć nowe milenium w jedności z Chrystusem - Królem wieków”²⁵

Ojciec Święty, przypominając, że Jasnogórskie Sanktuarium ma być ołtarzem i konfesjonalem narodu, podjął kolejny raz temat wolności w kontekście XLVI Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego we Wrocławiu (25 V–1 VI 1997), by stał się on dla wszystkich narodów: „początkiem cudu przemiany w duchu tej wolności, którą przynosi Ewangelia Chrystusa”. Modlitwie nadał wymiar powszechny, tym samym wyznaczając perspektywę zadań Jasnej Góry wobec świata.

Podczas VI pielgrzymki, 17 czerwca 1999 roku, nie przewidzianej w oficjalnym programie pobytu w Polsce, Ojciec Święty wyznał: „Nie mogło zabraknąć na szlaku

²³ Jan Paweł II, *Szczególna postać teologii wyzwolenia w Europie*, „L'Osservatore Romano”, wyd. pol. 12:1991, nr 8 (135), s. 36

²⁴ *Jasnogórska Bogurodzica w wypowiedziach Jana Pawła II*, S.Z. Jabłoński (red.), t. 1, Jasna Góra - Częstochowa 2003, s. 220–221.

²⁵ Jan Paweł II, *Matko, przynoszę Ci cały Kościół, wszystkie kraje i narody*, „L'Osservatore Romano”, wyd. pol., 18:1997, nr specjalny, s. 55.

mojej pielgrzymki do Ojczyzny Jasnogórskiego Sanktuarium. To miejsce jest tak bardzo drogie mojemu sercu i tak bardzo bliskie każdemu z Was, Drodzy Bracia i Siostry. Przyzwyczailem się, jak Wy wszyscy przychodzić tutaj i przynosić Matce Syna Bożego i naszej Matce sprawy osobiste i rodzinne, jak również wielkie sprawy narodowe, tak jak to czynili nasi przodkowie przez całe stulecia”.²⁶ Złożył kolejny Akt Zawierzenia na progu Trzeciego Tysiąclecia.

3. Duchowe pielgrzymowanie – modlitwne odniesienia

W Kościele znane są formy zastępcze pielgrzymowania. Jedną z nich stanowi duchowe, modlitwne pielgrzymowanie. Wśród licznych wezwań kierowanych do Matki Bożej Jasnogórskiej na szczególną uwagę zasługują „bloki modlitwne”.

Największy rozgłos posiadały wypowiedziane podczas śródowych audiencji generalnych papieskie modlitwy: cykl 77 modlitw *Pani Jasnogórska, weź w opiekę Naród cały* odmawianych na Placu św. Piotra w czasie stanu wojennego (13 XII 1981–6 VII 1983) oraz od 14 lutego 1990 roku do 29 maja 1991 roku (61 razy), polecające Maryi przemiany dokonujące się w Polsce oraz w krajach Europy Wschodniej i Środkowej. W modlitwach tych Jan Paweł II przypomniał wkład polskiego narodu do europejskiego dziedzictwa kultury religijnej i politycznej. Tym samym wskazał na europejski wymiar jasnogórskiego kultu maryjnego. Modlitwy przekazywane były przez Radio Watykańskie w prawie czterdziestu językach.²⁷

Dzięki transmisjom telewizyjnym i radiowym Jan Paweł II łączył się bezpośrednio modlitwne z Jasną Górą. Oryginalną formą było wspólne celebrowanie, 6 czerwca 1987 roku, inauguracji Roku Maryjnego w łączności z piętnastoma sanktuariami maryjnymi w świecie poprzez modlitwę różańcową. Transmitowano wówczas modlitwę różańcową z Kaplicy Cudownego Obrazu z udziałem Matki Teresy z Kalkuty – laureatki Pokojowej Nagrody Nobla, sanktuarium oblegała rzesza pielgrzymów.²⁸

W 1999 roku, w pierwszą sobotę miesiąca, 6 marca, Jan Paweł II przewodniczył modlitwie różańcowej w auli Pawła VI w Watykanie, przed obrazem Matki Bożej Jasnogórskiej. Dzięki połączeniu radiowemu – telemostowi, w modlitwie uczestniczyła młodzież akademicka zgromadzona w Kaplicy Cudownego Obrazu, wraz z młodzieżą w Santiago de Compostella, Nowym Jorku i Buenos Aires. Na zakończenie Ojciec

²⁶ Jan Paweł II, *Zawierzam Pani Jasnogórskiej siebie samego, Kościół i rodaków*, „L'Osservatore Romano”, wyd.pol. 20:1999, nr 8 (215), s. 120.

²⁷ *Bądź z nami w każdy czas! Modlitwa Jana Pawła II za Ojczyznę*, S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy (red.), Libreria Editrice Vaticana 1983; *Jan Paweł II, Moja modlitwa. Przed IV Pielgrzymką do Ojczyzny*, S. Dziwisz, H. Nowacki, T. Rakoczy (red.), Libreria Editrice Vaticana 1992.

²⁸ *Matka Teresa z Kalkuty pielgrzymowała na Jasną Górę trzykrotnie*, J.Tomziński, *Kronika Jasnej Góry roku 1987*, „Jasna Góra” 5:1987, nr 9(47), s.49.

Święty wezwał młodych w sanktuarium jasnogórskim, aby Maryi zawierzyli wszelkie inicjatywy duszpasterskie, związane z przygotowaniem studiującej młodzieży do Trzeciego Tysiąclecia.²⁹

Podobną wspólnotę modlitwy różańcowej pod przewodnictwem Jana Pawła II, 1 kwietnia 2000 roku, zorganizowali na Placu św. Piotra studenci z Rzymu. Uczestniczyli w niej także - za pośrednictwem radia i telewizji - młodzi ludzie z pięciu krajów świata, zgromadzeni w swoich sanktuariach narodowych, również na Jasnej Górze. Papież pozdrowił młodych i wezwał do przygotowania ich wspólnot uczelnianych do Jubileuszu 2000-lecia Chrześcijaństwa: „Proszę, abyście zawierzyli Maryi duszpasterstwa akademickie w Polsce i w całym Kościele”.³⁰

Jan Paweł II niemal do każdej ogólnopolskiej pielgrzymki kierował przesłanie w formie listu lub telegramu (ok. 50), podobnie czynił z okazji największych uroczystości jasnogórskich.³¹

Znamienny, wyrażający troskę Ojca Świętego o losy Kościoła i narodu pozostaje list skierowany z okazji uroczystości Królowej Polski 3 maja 1996 roku na adres prymasa Polski kard. Józefa Glempa: „Dziś – w uroczystość Matki Bożej Królowej Polski – myślą, sercem i modlitwą jednocześnie się z księdzem prymasem, księżmi kardynałami i biskupami oraz ze wszystkimi wiernymi, którzy zgromadzili się u stóp Pani Jasnogórskiej, aby – jak co roku – zawierzać swój los w Jej Matczyne dłonie. (...) Modłę się, aby w nowej polskiej rzeczywistości to odnowione, pełne ufności oddanie, które nie zniewala, lecz czyni wewnętrznie wolnym, stawało się dla każdego wierzącego drogą wyzwolenia z pokusy nijakości. Oby dar zewnętrznej wolności, który wypraszałyśmy przed laty u podnóża Jasnej Góry, był stale przyjmowany przez wierzących w Polsce jako wezwanie do pielęgnowania z radością wolności ducha - tej wolności, która nie waha się z miłością uzależnić od Chrystusa, idąc za głosem Matki: »Zróbcie wszystko, cokolwiek wam powie« (J 2, 5). Jak w 1966 i 1979 roku, tak i dziś, modłę się, aby wciąż żywa była wśród Ludu Bożego naszej Ojczyzny świadomość, że to oddanie Maryi i Jej Synowi jest ciągłym wezwaniem do nawrócenia sumień, do uporządkowania życia rodzin, jednostek i środowisk. Matczynej trosce Bogurodzicy zawierzam losy Kościoła i naszej Ojczyzny, i z serca błogosławię”.³²

Niejednokrotnie w Watykanie i w Castel Gandolfo oraz podczas spotkań z przedstawicielami Polonii modlił się Papież antyfoną Apelu Jasnogórskiego, ukazując aktualność przesłania i często zapewniał o łączności z Jasną Górą w tej świętej godzinie Polaków.³³ W liście wydanym z okazji Złotego Jubileuszu rozpoczęcia tej mo-

²⁹ *Modlitwa różańcowa*, ORpol 20:1999, nr 5–6(213), s. 60–61.

³⁰ *Studenci i jubileusz*, ORpol 21:2000 nr 5(223), s. 54.

³¹ Jan Paweł II, *Czujemy się obecni duchowo na Jasnej Górze (3 maja 1982 na Watykanie)*, Kronika Rzymska 1982 nr 1, s. 1-2.

³² „L'Osservatore Romano”, wyd. pol. 17:1996 nr 6(184) s. 48

³³ Jan Paweł II, *Przemówienie do Polaków w Anglii*, Kronika Rzymska 1982 nr 1, s. 29.

dlitwy na Jasnej Górze napisał: „Stale powtarzam tę modlitwę, zanosząc przed oblicze Czarnej Madonny wszystkie sprawy Polski, świata i Kościoła na całym okręgu ziemi. Nie przestaję też zachęcać do nieustannego powracania do tej miłości, jaka w niej jest zawarta. To jest źródło ufności na każdy czas. Modlę się, aby wszyscy, którzy zwracają się do Jasnogórskiej Pani, obficie z tego źródła czerpali i znajdowali umocnienie na trudnych drogach trzeciego tysiąclecia”.³⁴

Kilkakrotną łączność poprzez modlitwę różańcową z pielgrzymami jasnogórskimi, zgromadzonymi w sanktuarium, Ojciec Święty dopełnił przez oficjalne przekazanie Jasnej Górze Listu Apostolskiego *Rosarium Virginis Mariae*, 6 listopada 2002 roku. Tym samym wskazał konkretny zarys programu duszpasterskiego na Trzecie Tysiąclecie – kontemplację Oblicza Chrystusa z Maryją w tajemnicach różańca. Staje się on tym bardziej aktualny, gdy zauważymy, że wśród Tajemnic Światła znalazło miejsce objawienie się Chrystusa w Kanie Galilejskiej podczas godów oblubieńczych. Tam, dzięki interwencji Maryi – pierwszej z wierzących – Chrystus przemieniając wodę w wino otworzył serca uczniów na wiarę. Ewangelia o weselu w Kanie Galilejskiej, często nazywana „ewangelią jasnogórską”, skupia w sobie niejako istotę charyzmatu jasnogórskiego sanktuarium.

Zapewnienie Ojca Świętego o łączności duchowej z Jasną Górą w godzinie Apelu, liczne modlitwy kierowane publicznie do Matki Bożej Jasnogórskiej oraz inne wypowiedzi, pozwalają w pewnym stopniu na uogólnienie, że Jan Paweł II trwał w stałej więzi duchowej z Jasnogórską Bogurodzicą Matką Kościoła i Narodu.

Zwieńczenie wielokrotnego potwierdzenia zawierzenia Maryi Jasnogórskiej, którego był nauczycielem, znalazło wyraz w przekazanych dla wizerunku jasnogórskiego złotych koronach z napisem *Totus Tuus* z okazji Jubileuszu 350-lecia cudownej obrony Jasnej Góry. List wydany przy tej okazji, w przededniu odejścia do Domu Ojca, zakończył: „Zawieram naszą Ojczyznę, cały Kościół i siebie samego Jej Matczynej opiece *Totus Tuus*”.

Jan Paweł II podkreśla organiczną więź zawierzenia Maryi z Apелеm Jasnogórskim. Stąd też refleksją obejmował go niejednokrotnie. Okazję szczególną stanowiły spotkania z młodzieżą. Wskazywał na biblijne zakorzenienie triady słów – „jestem, pamiętam, czuwam” – niosących wezwanie do świadomej formacji sumienia, jako podstawy dojrzałości moralnej, a także nośnika nowej ewangelizacji. Uniwersalny wymiar tej modlitwy znalazł wyraz w tekście łacińskim Apelu: *Maria – Regina Mundi* (...), którym modliła się młodzież z całego świata w 1991 roku, zgromadzona z Janem Pawłem II wokół Jasnej Góry.

Z Jasnogórską Bogurodzicą Ojciec Święty wiąże znamienne tytuły: *Jasnogórská Matka Kościoła*, *Ikona Jasnogórská* i tradycyjny *Królowa Polski*, a także niektóre praktyki związane z kultem Matki Bożej: Apel Jasnogórski i zawierzenie Maryi, pielgrzymki piesze znamionujące jasnogórską maryjność. Odrębne zagadnienie stanowi rozpo-

³⁴ *List Ojca Świętego o Apelu Jasnogórskim*, [w:] *Przez Akt Oddania do Zawierzenia Maryi w III Tysiącleciu*, Z.S. Jabłoński, J. Pach (red.), Jasna Góra-Częstochowa 2004, s. 21

częta przed 50. laty peregrynacja wizerunku Matki Bożej Jasnogórskiej do wszystkich kościołów w Polsce.

Wyjątkową okazją do duchowej więzi z Jasną Górą stało się zaaprobowanie przez Jana Pawła II sanktuarium jako miejsca dla ekumenicznego XII Międzynarodowego Kongresu Mariologicznego (18–24 VIII 1996), odbywanego pod hasłem: „Maryja Matka Pana, w tajemnicy zbawienia, która jest dzisiaj czczona w Duchu Św. przez Kościół Wschodni i Zachodni”.

W przesłaniu do uczestników Kongresu Papież pisał: „To, że odbywa się on w Polsce zdaje się temu sprzyjać. Jest bowiem prawdą, że na skutek położenia geograficznego Polski, tradycja religijna tego narodu jednoczy w sobie elementy duchowości zarówno chrześcijańskiego Zachodu, jaki i Wschodu. Dotyczy to także owego doświadczenia wiary, które odnosi się do Bogarodzicy, jego owocem jest żywa pobożność maryjna, która pozwala nam z radością ponawiać osobiste i społeczne oddanie Tej, którą nasi ojcowie przyjęli za swoją Panią i Królową”.³⁵

Wielokrotne odwoływanie się w modlitwie do Matki Bożej Częstochowskiej przez Jana Pawła II spowodowało, że zaczęto dość powszechnie w świecie nazywać Maryję Jasnogórską: *Madonna di Papa*. Nierzadko Ojciec Święty w różnych krajach przekazywał wizerunki Matki Bożej Jasnogórskiej wspólnotom lokalnym, poświęcał dla wielu kościołów, nie tylko w Polsce.

W 1984 roku подарował prałatowi Opus Dei, bp. Álvaro del Portilla, kopię wizerunku Matki Bożej Jasnogórskiej. Dziś ten wizerunek zajmuje honorowe miejsce w siedzibie Kurii Prałatury w Rzymie.³⁶

W Sofii osobiście koronował 25 lipca 2002 roku wizerunek Matki Bożej Jasnogórskiej z Tyrnowa jako Patronki Jedności Chrześcijan³⁷.

Zarysowane przejawy różnorodnych więzi, nie tylko pątniczych, Jana Pawła II z Jasną Górą stanowią pewnego rodzaju epizody ujawniające trwałą komuniję Jasnej Góry ze Stolicą Apostolską, która nową dojrzałość osiągnęła w czasie pontyfikatu Papieża–Polaka

Jasna Góra – powiedział ojciec generał [o. Józef Płatek] – a więc wzgórze, pragnie być zawsze blisko innego wzgórza – watykańskiego. Chcę odpowiedzieć, że jest, może nawet bardziej, niż myśli. I to nie tylko dopiero teraz, kiedy na tym wzgórzu, jako niegodny Następca św. Piotra, który tu poniósł śmierć męczeńską, przybywa Papież Polak, wasz Rodak, (...) dwa wzgórza: Jasnogórskie i Watykańskie nie tylko są sobie bliskie, ale po prostu utożsamiają się, żyją jedno w drugim. Takie bowiem jest prawo

³⁵ Jan Paweł II, *Przesłanie [...] na XIII Międzynarodowy Kongres Mariologiczny na Jasnej Górze, w Częstochowie (18–24 sierpnia 1996 r.)*, ORpól 19:1996, nr 10(187), s.45–46.

³⁶ *Prawdziwe oblicze Opus Dei. Z bp. Javierem Echevarrią – prałatem Opus Dei – rozmawia Włodzimierz Rędzioch*, „Niedziela” 50:2007, nr 29, s. 11.

³⁷ *Madonna di Papa*, „Ziemia Święta” 5:1999 nr 2(18), s. 18–21; L. Bartkowiak, *Patronka Jedności Chrześcijan w Bułgarii*, „Jasna Góra” 22:2004 nr 4(240), s. 36–37.

komunii, prawo duchowego przenikania się. Ten proces duchowego przenikania się trwa od lat, od pokoleń – i współcześnie osiąga nową dojrzałość³⁸.

Jan Paweł II nie tylko nobilitował Jasną Górę poprzez wielokrotne i zróżnicowane formy pielgrzymowania, ale również, świadomy uniwersalnego wymiaru maryjności jasnogórskiej, ubogacił nią Kościół Powszechny, szczególnie praktyką zawierzenia Maryi, tutaj utrwalaną, którą dopełnił w Krakowie-Łagiewnikach zawierzeniem świata Bożemu Miłosierdziu.

O. Szczepan Z. Jabłoński OSSPE

Jasna Góra oraz Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa

³⁸ Jan Paweł II, *Łącząc Gdańsk z Jasną Górą*, ORpol 1:1980, nr 10, s. 23.